

Historia Litteraria 28.

Író a száműzetésben:
Mikes Kelemen



Universitas Kiadó

Előszó

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából az MTA Irodalomtudományi Intézete *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* címmel nemzetközi tudományos tanácskozást és Humboldt-kollégiumot rendezett 2011. október 12–15. között az MTA Székházában és az Illyés Gyula Archívumban. A háromnapos tanácskozáson negyven előadás hangzott el francia, angol, német, olasz, török és magyar szakemberektől. A hatvanöt regisztrált résztvevő összesen hét országot, kilenc külföldi és tizenhét magyarországi egyetemet, akadémiai kutatóintézetet és múzeumot képviselt. A nyilvános kísérőprogramok között volt *Az ismeretlen Mikes* című kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárában, az *In memoriam Mikes Kelemen* című hangverseny az MTA Dísztermében és az *Hommage à Mikes Kelemen* című irodalmi est a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Az Illyés Gyula Archívumban kamarakiállítás mutatta be Illyés Gyula Mikeshez fűződő kapcsolatát, valamint Hopp Lajos Mikes-kutatásait; a Petőfi Irodalmi Múzeum kamarakiállítása Mikes irodalmi és képzőművészeti recepcióját szemléltette.

A nemzetközi konferencia megrendezését indokolta, hogy a száműzetés, a külső és belső emigráció léthelyzete a 20. századi ember egyik alapvető tapasztalata, amely világszerte gazdag és változatos művészeti alkotásokat indukált. Mikes azon viszonylag kis számú alkotó közé tartozik, akik a száműzetésben, annak hatására váltak íróvá. A magyarországi Mikes-kutatás most jutott el oda, hogy érdemes összegezni az eddigi eredményeket, számba lehet venni az elvégzendő feladatokat, s külföldi szakemberek bevonásával, nemzetközi szinten szükséges folytatni a munkát. A tanácskozás fő célja volt, hogy hozzájáruljon Mikes életművének jobb megismeréséhez és elősegítse a Mikes-kutatás eredményeinek nemzetközi összefüggésbe helyezését. További cél volt, hogy előmozdítsuk a régi magyar irodalom egyik fejezetének beemelését az európai irodalmi örökségbe, s megkönnyítsük egy, a nemzetközi összefüggéseket súlyuknak megfelelően bemutató, korszerű magyar irodalomtörténet megírását.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete a magyarországi összehasonlító irodalomtudomány egyik műhelyeként rendszeres kapcsolatokat ápol európai kutatóintézetekkel, s 1967 és 1982 között kezdeményező szerepet játszott egy európai összehasonlító irodalomtörténet előkészítésében és megvalósításában. Az intézet két komparatistikai folyóiratot ad ki világnyelveken, a munkatársak közül többen részt vesznek nemzetközi kiadványsorozatok szerkesztésében, s 1966 és 1988 között itt készült el a Mikes-életmű kritikai kiadása. Az Intézet utoljára Mikes születésének 300. évfordulóján, 1990-ben rendezett Mikes-konferenciát Budapesten az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszékeivel, valamint a Nemzetközi Magyar Filológiai Társasággal együttműködve. A nemzetközi tudományosságot a program szerint ezen a tanácskozáson két török

szakember képviselte, a konferenciakötetben azonban egyikük előadása sem jelent meg.¹

A mostani tanácskozást kétéves előkészítő munka előzte meg, melynek során áttekintés készült a Mikes-kutatás történetéről, eredményeiről és problémáiról.² A nemzetközi érdeklődés felkeltése érdekében 2010 decemberében előadás hangzott el a *Törökországi levelekről* az Aacheni Egyetem Germanisztikai és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetében, mely azóta ugyancsak megjelent.³ Az előadókat az első körlevélben arra kértük, hogy új alap kutatásra és ismeretlen források feltárására épülő vizsgálatokat végezzenek, elsősorban a következő témakörökben: történeti keretfeltételek; eszméletörténeti összefüggések; műfaj- és tárgytörténet; nyelvi, stílusbeli, retorikai és poétikai sajátosságok; befogadás- és kultusztörténet. Az OTKA-pályázat⁴ segítségével készülő digitális Mikes-szótár munkálatainak keretében elektronikus formában hozzáférhetővé tettük a Mikes-kritikai kiadás ellenőrzött, javított főszövegét a Magyar Elektronikus Könyvtárban,⁵ s válogatást készítettünk a Mikes-szakirodalomból és a Mikessel kapcsolatos irodalmi szövegekből az Eszterházy Károly Főiskola Mikes-honlapján.⁶ Előkészítettük és megjelentettük a konferencia öt kísérőkiadványát, melyek fontos segédeszközei lehetnek a további kutatásoknak.⁷ A szélesebb közönségnek antológiát állítottunk össze,

¹ *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára (A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások)*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1992.

² Tüskés Gábor, *Mikes-problémák*, ItK, 114(2010), 4, 291–314; Uő, *Az új Mikes-kutatásokról*, Magyar Tudomány, 172(2011), 3, 299–307.

³ Gábor Tüskés, *Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei = Literatur und Moral*, hrsg. v. Volker KAPP, Dorothea SCHOLL, in Verbindung mit Georg BRAUNGART und Bernd ENGLER, Berlin, Duncker & Humblot, 2011, 291–324.

⁴ K 81.337. sz. OTKA-pályázat.

⁵ <http://mek.oszk.hu/09000/09000/index.phtml>

⁶ <http://mikes.ektf.hu/>

⁷ KNAPP Éva, Tüskés Gábor, *Az ismeretlen Mikes (Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján 2011. május 3-tól október 13-ig)*, Bp.–Eger, ELTE Egyetemi Könyvtár–Eszterházy Károly Főiskola, 2011 (magyar és német nyelvű kiadvány); MIKES Kelemen, *Törökországi levelek (Szombathely, 1794.)*, a hasonló kiadást gond. CZEGLÉDI László, HOPP Lajos, KUNTÁR Lajos, kísérő tan. CZEGLÉDI László, Eger, Liceum Kiadó, 2011; KELEMEN MIKES, *Lettres de Turquie*, édition établie sous la direction de Gábor Tüskés, avant-propos d'Antal SZERB, préface de Jean BÉRENGER, traduites du hongrois et annotées par Krisztina KALÓ et Thierry FOUILLEUL, avec des notes historiques de Ferenc TÓTH, édition revue et préparée par Michel MARTY, Paris, Honoré Champion, 2011; MIKES Kelemen, *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K... (Törökországi levelek)*, az autográf kézirat hasonló kiadása, a hasonló kiadás szövegét gond. Tüskés Gábor, kísérő tan. HOPP Lajos, Tüskés Gábor, Bp.–Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet–Liceum Kiadó, 2011; KUN Zsuzsanna, MACZÁK Ibolya, *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*, HOPP Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával, Bp.–Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet–Liceum Kiadó, 2011 (magyar és német nyelvű kiadvány).

mely a teljes Mikes-életműből ad tematikusan csoportosított válogatást.⁸ Két további tervezett munka – a *Törökországi levelek* 1966. évi kritikai kiadása hasonmásának és Hopp Lajos összegyűjtött francia nyelvű Mikes-tanulmányainak – megjelentetésére forráshiány miatt nem volt lehetőség.

A budapesti tanácskozás előkészítését megkönnyítette a magyar irodalom iránt az utóbbi időben megnyilvánuló, a korábbinál nagyobb nemzetközi érdeklődés, továbbá az, hogy Mikes életműve számos szállal kötődik az európai, azon belül elsősorban a francia, az angol, az olasz és a német irodalomhoz, valamint a török kultúrához. A *Törökországi levelek* világirodalmi értelemben is elfogadható alkotás, mivel Mikes nemzetközileg is érthető prózatípusban és jelképrendszerben gondolkodott, s – Márai Sándor kifejezésével – „kapcsol a világirodalomhoz”. Másfelől nehezítette az előkészítést, hogy a magyar irodalom, azon belül a régi magyar irodalom világirodalmi recepciójáról csak igen korlátozott értelemben beszélhetünk, s kevésbé ismertek a művek megértéséhez nélkülözhetetlen történelmi folyamatok és vonatkozási rendszerek. Így van ez annak ellenére, hogy az utóbbi években napvilágot látott több, a régi magyar irodalom egy-egy szeletéről átfogó képet adó, modern szemléletű munka is idegen nyelven.⁹

A tanácskozás elméleti háttérének kidolgozását ösztönözte a felismerés, mely szerint az európai irodalom a kisebb irodalmi régiók közti állandó cserefolyamat és kölcsönhatás következtében jött létre. Ma már egyetlen nemzeti irodalom története sem művelhető komolyan a nemzetközi kapcsolatok ismerete nélkül, s az ún. kis népek irodalmában a más nemzeti irodalmakkal fennálló kölcsönhatások módszeres számbavevétele nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy ezek az irodalmak beépüljenek Európa és a világ irodalmi örökségébe. Ehhez járul, hogy a „nagy” európai irodalmak között adott időszakban lejártszódó közvetítési, innovációs, kiegyenlítődési, integrációs, differenciálódási és recepciók folyamatok feltárása jóval előrehaladottabb, mint az ún. „kis” és „nagy” irodalmak viszonylatában. Terjed a felismerés, hogy az ún. „nagy” nemzeti irodalmak sem érthetők meg a maguk teljességében anélkül, hogy ne ismernénk a „kis” népek irodalmaival fennálló összefüggéseket.

A mostani tanácskozás jelentőségét elsősorban az adja, hogy a 18. századi magyar irodalom gazdag nemzetközi kapcsolathálózattal rendelkezik, s ez az időszak jó lehetőséget kínál az európai irodalmak egymással, valamint az Európán kívüli irodalmakkal és kultúrákkal végbement találkozásainak kutatására. E találkozások filológiai, tárgy-, motívum- és eszmetörténeti vetületei ma már nagy vonalakban ismertek, keveset tu-

⁸ *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok: Mikes Kelemen füveskönyve: Válogatás a teljes életműből*, szerk. Tüskés Gábor, munkatárs LENGYEL Réka, Szeged, Lazy Könyvkiadó, 2011.

⁹ Vö. pl. István BITSKEY, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn: Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt/M.–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Lang, 1999; Uő, *Lebensgemeinschaft und nationale Identität: Beiträge zur frühneuezeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext*, red. von Margarete WAGNER, Wien, Integratio, 2007; Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen, Niemeyer, 2003; *Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. v. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit von Sándor BENE, Tübingen, Niemeyer, 2009.

dunk azonban arról, hogy a „kis” népek írói hogyan és milyen módosításokkal integrálták a jelentős európai irodalmak törekvéseit, s ez a tevékenységük hogyan járult hozzá egyéni kreativitásuk, invenciójuk kiteljesítéséhez és a különböző nemzeti irodalmak közti párbeszéd létrejöttéhez.

Mikes Kelemen a korai felvilágosodás magyar irodalmának egyik első képviselője, aki nagy mértékben hozzájárult az irodalmi nyelv megújításához, s a szülőföld elvesztésének ábrázolásával máig élő mintát teremtett. Fő művét, a *Törökországi leveleket* a gáláns francia levélkultúra, a kor népszerű francia olvasmányai és a keleti környezet ösztönözték elsősorban, s ez a mű hat idegen nyelvű fordítása révén ma már része az európai irodalmi örökségnek. Másfelől Mikes összesen tizenkét művet ültetett át franciából magyarra, s ezek a fordítások – azon túl, hogy szoros kapcsolatban állnak a fő művel és elősegíthetik annak jobb megértését – az idegen nyelvi környezetben végzett irodalomközvetítés és kulturális adaptáció nemzetközi viszonylatban is figyelemreméltó példái közé tartoznak.

Ez a minden ízében nemzetközi horizontú életmű kivételes lehetőséget kínál a komparatiztikának abban a tekintetben is, hogy szemlélteti a 18. századi európai értelmiség érdeklődésének kitágulását, melynek következtében a nemzetek a korábinál jóval nagyobb mértékben egymásnak kínálják fel, és egymástól fogadják el irodalmi, kulturális értékeiket. Száműzetésben élve és alkotva, Mikes egyben előfutára volt azoknak a gyakran hazájukon kívül élő értelmiségieknek, akik a század utolsó harmadában meghatározó szerepet játszottak a nyelvi, kulturális tényekre épülő közép- és kelet-európai „kis” nemzetek létrehozásában. Életműve látványosan tanúsítja a francia nyelv és irodalom közép-európai térhódítását, s az sem mellékes körülmény, hogy a *Törökországi levelek* első kiadása öt évvel a francia forradalom után látott napvilágot.

Mikes fő művében a száműzetés és a magánélet eseményei, szereplői, a szerzői önábrázolás eszközei, a korra, az európai politika híreire és az egzotikus környezetre vonatkozó reflexiók szorosan összekapcsolódnak a gáláns, csevegő hangvételű irodalmi levél szemantikájával és retorikájával, az aforisztikus írásmóddal, a francia moralisztika hatásával és egy sztoikus, racionális gondolkodó világgépével. A levélgyűjtemény nemzetközi összehasonlításban is szemléletes példát kínál a fiktív levél műfajának kapcsolataira a misszilis családi levelezésekkel, s felhívja a figyelmet az egyes levélben kiteljesedő írói koncepcióra, a levéltípusok keveredésére és a különböző forrásból merített miniatűr elbeszélések alkotó felhasználására. A műben, mely magán hordozza a vallomás, a napló és az emlékirat műfaji jegyeit is, egyszerre mutatkozik meg a nyugat-európai és a török kultúra együttélése és összeütközése, a szóbeli és az irodalmi hagyományok párbeszéde, a különböző műfajok és kulturális tradíciók találkozása. A száműzetés, a belső emigráció ábrázolása tekintetében a *Törökországi levelek* jól összevethető például Saint-Évremond, Guez de Balzac, Roger de Bussy-Rabutin és Liselotte von der Pfalz levelezésével; az oszmán világ ábrázolása és a levelekbe illesztett elbeszélések a személyes tapasztalat mellett többnyire ugyancsak francia és francia közvetítésű angol forrásokra mennek vissza. Mivel a gyűjtemény közvetett kapcsolatban áll a francia levélregény korán angolra fordított előzményeivel és első példáival, a mű összefüggésbe hozható e műfaj néhány angol képviselőjével is. A gáláns francia stílusminták követése révén nemcsak a francia episztolográfiai irodalommal mutathatók ki megfelelőek, hanem a 18. század

első felének – jórészt francia példákat követő – német levélelméleteivel is. Mikes fordításainak, adaptációinak francia eredetijei többnyire a kor népszerű olvasmányai közé számítottak, melyek közül néhányat lefordítottak angolra, németre, spanyolra és olaszra is, ami még inkább aláhúzza az életmű európai beágyazottságát.

Mindezek következtében Mikes munkássága jó lehetőséget kínál tisztázatlan műfaji problémák, azon belül az episztolográfiai formák kialakulásának és irodalmi adaptációjának vizsgálatára. A levelek és a fordítások között számos nyelvi-stílusbeli, tárgyi és eszmei kapcsolat található, melyek egy része ma még ismeretlen. Önálló, ma még csak részben feltárt kérdésköröket alkot a száműzetés léthelyzetének befolyása az életműre és a janzenizmus hatásának mibenléte Mikes világgépére. Ez utóbbi azért különösen fontos, mert az újabb Magyarországon még nem recipiált francia és német kutatások szerint a 18. században a janzenizmus messze túlnőtt egy teológiai irányzat és egyházi mozgalom keretein, jelentős politikai, társadalmi dinamikával rendelkezett, fontos szerepet játszott a francia forradalom eszmei előkészítésében és hozzájárult a modern alkotmányosság alapvetéséhez.

A magyar Mikes-kutatás a művek kritikai kiadásával és a részvizsgálatok tekintélyes sorozatával megbízható alapot teremtett az eredmények beillesztésére az európai irodalmi folyamatokba. A rendelkezésre álló lehetőségek azonban részben kihasználatlanok; a magyar szerzők publikációi nyelvi okokból nehezen hozzáférhetők a nemzetközi tudományosságnak, s megírásra vár Mikes angol, francia vagy német nyelvű monográfiája. Az életmű körüli nyitott kérdések jelentős része csak intenzív nemzetközi együttműködés keretében válaszolható meg.

A tanácskozás kerettémáját úgy határoztuk meg, hogy a mikesi életmű lehetőséget adjon a száműzetésben jelentkező idegenség-problematika és az irodalom mint határokat átlépő dialógus vizsgálatára. Többek között választ kerestünk a kérdésre, hogyan jött létre Mikesnél az intertextualitás nemzeti irodalmak közötti kérdés-felelet játéka, s hogyan jelentek meg ebben a játékban a különböző adaptációs és recepciós folyamatok? Mi és hogyan motiválta a tájékozódást az idegen minták felé? Az irodalmiasítás és fikcionalizálás milyen eszközeivel hozta létre Mikes a valóság illúzióját a levelekben? Hogyan alkotta meg az elbeszélő és levelezőpartnere figuráját, s milyen formáit adaptálta a szerzői önazonosság megalkotásának és az olvasói befogadás irányításának? További, csak részben feltárt kérdésköröket alkot a korabeli európai moralisztika hangsúlyos témáinak egyéni fölvetése, a nemzetközi elbeszélő témák mikesi adaptációja, valamint a fordítástörténeti, -elméleti és -technikai problémák együttese.

A tanácskozás kiemelkedő eredményének tartom, hogy megvalósult a magyar irodalomtudomány témával kapcsolatos eredményeinek szintézise és beillesztése nemzetközi összefüggésekbe. A régi magyar irodalom egyik jelentős alakjának helye, akit eddig jórészt csupán a nemzeti irodalom keretei között tárgyaltak, megszilárdult az európai irodalmi kánonban. Fontos eredménynek tartom azt is, hogy több területen sikerült pontosan megfogalmazni a tisztázásra váró kérdéseket és kijelölni az elvégzendő feladatokat.

A jelen összeállítás nem tükrözi a tanácskozás összes eredményét, mivel nem tartalmazza nyolc nem magyar előadó tanulmányát, s hiányzik belőle néhány olyan előadás, amelyet nem kaptunk meg időben, illetőleg amelynek nem készült el a magyar változata.

A nem magyar előadók tanulmányai a szerkesztés alatt álló, angol, francia és német nyelvű konferenciakötetben látnak napvilágot.¹⁰ Mindkét kötet tartalmazza tizennyolc előadás, egy előre bejelentett korreferátum és egy hozzászólás tanulmányra elért szövegét, valamint a konferenciához kapcsolódóan rendezett időszaki kiállítás katalógusát. Hat magyarul elhangzott szöveg, egy külön felkérésre készített és egy utólag beküldött tanulmány csak itt lát napvilágot. A két kötet felépítése azonos elvet követ, a magyar nyelvű kötetből azonban az említett okok miatt teljes egészében hiányzik az eszmetörténeti megközelítésű tanulmányokat tartalmazó fejezet. Számolni kell azzal is, hogy egy-egy szerző magyar és idegen nyelvű tanulmányának szövege nem mindenben felel meg egymásnak. Mindebből következik, hogy az átfedések mellett a két kötet számos ponton kiegészíti egymást, csupán együttesen tartalmazza a tanácskozás minden eredményét, s csak együtt lesz használható a kutatásban.

Címzészerűen összegezve az eredményeket, a jelen kötet történeti tárgyú tanulmányai többek között feltárják Mikes és a konstantinápolyi francia diplomaták eddig ismeretlen kapcsolatait, képet adnak Mikes elkobzott birtokairól, új oszmán forrásokat értékelnek az író utolsó éveiről, és kísérletet tesznek egy, a *Leveleskönyvben* név nélkül említett személy azonosítására. A műfaj- és tárgytörténeti tanulmányok korábban számba nem vett összefüggéseket rajzolnak meg a francia levéltudomány és a levéltudomány műfajával, összevetik a *Mulatságos napok* szövegét a francia eredetivel és az angol átdolgozással, s kísérletet tesznek a *Törökországi levelekben* található történeti ismeretlen forrásainak meghatározására. A nyelvészeti dolgozatok részletesen elemzik *Az ifjak kalauza* második, 1751-es kéziratán végzett javításokat, módszeresen feldolgozzák a *Leveleskönyv* török szóállományát és bemutatják a készülő Mikes-szótárt. A stílus-, retorika- és poétikatörténeti vizsgálatok elemzik a fő mű dialogikus szerkezetét és az ironia mikesi alakzatait, számba veszik a közmondásokat és a szólásokat, megkezdik Mikes kolozsvári jezsuitáknál szerzett retorikai alpműveltségének feltárását, s folytatják a szerzői önreprezentáció nyelvi, poétikai eszközeinek feltérképezését a fordítások és a *Leveleskönyv* viszonylatában. A hatás- és befogadástörténeti tanulmányok többek között bemutatják Mikes ikonográfiáját, a *Törökországi levelek* közköltészeti, irodalmi kisugárzását, korai kiadástörténetének és irodalomtörténeti értékelésének alakulását, kultuszgeneráló hatását. Külön dolgozatok tárgyalják a *Törökországi levelek* angol és török fordításait, s példákon szemléltetik a régi magyar irodalom idegen nyelvre fordításának elméleti és gyakorlati problémáit.

A Mikes-évforduló további, részben a budapesti tanácskozás előkészületei által inspirált tudományos eseményei közül érdemes végül megemlíteni a Rodostói Magyar Baráti Társaság által 2011. június 17–19. között Rodostóban rendezett megemlékezés-

¹⁰ *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, hrsg. v. Gábor Tüskés, unter Mitarbeit von Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL und Klaus HABERKAMM, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt/M.–New York–Oxford–Wien, Lang, 2012 (előkészületben).

sorozatot és konferenciát, melynek kibővített anyaga időközben megjelent.¹¹ A Kolozsvári Akadémiai Bizottság és az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2011. szeptember 29.–október 1. között szervezett Mikes-napokat, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára *Franciából székely nyelvre* címen rendezett időszakos kamarakiállítását 2011 szeptemberében. A budapesti tanácskozás néhány előadása magyar nyelven előzetesen megjelent a *Magyar Napló* 2011. októberi Mikes-számában, valamint az *Élet és Tudomány* 2011. április 8-i, május 13-i és június 3-i számaiban. A *Magyar Tudomány* 2012. márciusi száma a konferencia hat előadását közölte. A kolozsvári *Helikon* című irodalmi folyóirat 2011. október 10-i száma ugyancsak tematikus összeállítást adott közre Mikesről.

Tüskés Gábor

¹¹ HÓVÁRI János, TASNÁDI Edit, TÜSKÉS Anna, TÜSKÉS Gábor, VÁSÁRY István, *Mikes Kelemen Rodostó magyar krónikása*, szerk. F. TÓTH Tibor, Bp., Magyar–Török Baráti Társaság – Rodostói Magyar Baráti Társaság, 2012 (magyar és török nyelvű kiadvány).